

GAUGUIN : D'où venons-nous ? Que sommes-nous ? Où allons-nous ?

PÁL JÓZSEF

Vázlat a filozófusok államáról*

PLATÓN, DANTE, MONTAIGNE, KANT

Minden bizonnyal Platón volt az európai gondolkodás történetében az első, aki egy filozófiai rendszer birtokában akarta kijelölni a polisz fejlődésének lépésről lépésre követendő útját. Célunk azonban nem az elmélet és a praxis viszonyának a bemutatása, még csak a *Politeia* aktualitását sem kívánjuk itt igazolni. A teóriából a politikai tanácsadó (mint utána sok más későbbi filozófus kollégája) végül két axiómát őrzött meg: az ésszerűség és az erkölcsi igény elvét. Sokkal inkább azokat a fájdalmas tapasztalatokat szeretnénk idézni, amelyekről Platón a leveleiben számol be. Személyes ambícióit, reményeit, csalódásait és bukását bemutató megrendítő vallomásaiból kiderül, szinte élete végéig fenntartotta az elvet, hogy meg lehet valósítani a józan belátás és az erkölcs irányította társadalom ideáját, s ezért megpróbált politikai szerepet is vállalni. Egy esemény után azonban az idős Platón végleg visszavonta az értelmes cselekvés történeti-társadalmi megvalósításának a tételét, s lemondott arról a szándékáról, hogy az elmélet és a gyakorlat, a filozófia és a köz ügyei valaha is találkozzanak. Pedig tulajdonképpen már fiatalkori optimizmusát sem igazolta semmi: huszonhét-huszonnyolc évesen tanúja volt annak, miként bántak el Szókratésszal, nálánál idősebb barátjával és szellemi atyjával: „A leggyalázatosabb vádat emelték ellene, ami ha valakire, akkor Szókratészre illik a legkevésbé: istentelenséggel vádolva állították törvény elé, és a bírák el is ítélték, majd pedig ki is végeztették azt a férfiút, aki annak idején, amikor maguk a vádlók a száműzetés keserű kenyerét ették, nem volt hajlandó a száműzöttek egyik barátja elleni gyalázatos eljárásban részt venni” (VII. levél)¹.

Erettebb korba jutva Platón, saját vallomása szerint, csak a kedvező pillanatra várt, hogy tevékeny közreműködésével az állam ügyeit jobb irányba terelje, „hiszen a mostani államokat, még hozzá valamennyit, gyalázatosan kormányozzák”. S az emberi nem mindaddig nem fog kikerülni nyomorúságából, amíg a helyesen gondolkodók nem kerülnek hatalomra, vagy ameddig az államok vezetői valamiféle isteni rendelés következtében nem válnak filozófusokká. A végzetes hiba az illúzió volt, amiért végül keserű árat fizetett: ő, az első nagy utópista, úgy gondolta, *ha itt* (Athénban) nem is, *de ott* valahol másutt a szent célok megvalósíthatók. Mint egykor a régen letűnt múltban,

* Pál József tanulmánya ugyan nem sorozatunk számára íródott, a figyelmes olvasó azonban érzékeli, hogy a mi ezredvégi kérdéseinkre is válaszol. (A szerk.)

¹ Platón. *Összes művei*. Budapest 1943. pp. 1116–1125

az Atlantiszon, úgy a jelenben vagy a jövőben (későbbi kollégái szerint pedig Utópiában vagy a Napállamban) felépíthető egy új és igazságos társadalom.

Platón számára a „nagy lehetőséget” a dél-itáliai Siracusában meginduló politikai változások ígérték. Ide megérkezve részben ő maga indította el a baljóslatú események áriját: kiváló és eszméi iránt igen fogékony fiatalembert talált I. Dionüsziosz türannosz sógorának, Diónnak a személyében, aki jó politikai érzékkel is rendelkezett. Erkölcsei igényével, okos tanácsaival a filozófus *volente-volente* hozzájárult a zsarnok elleni mozgalom kibontakozásához. Második siracusai utazásának (Kr. e. 366) oka Dión meghívása volt, aki a türannosz halála után egy valóban demokratikus államot akart megvalósítani. Dión támogatásával került uralomra a fiatal, s a filozófiai eszmék iránt fogékony II. Dionüsziosz. A szicíliai barát úgy gondolta, hogy II. Dionüsziosz akkor lesz jó és bölcs uralkodó, ha Platón útmutatásainak, tanácsainak megfelelően alakítja a közösség ügyeit. Ésszerű tehát: az uralkodó legyen napi kapcsolatban a filozófussal, aki, eleinte minden bizonnyal, rendszeresen véleményt formál a dolgokról és bölcsen vezeti a politikust. Az új türannosz azonban pontosan úgy járt el, ahogyan a hatalom megtartásának közvetlen érdeke megkövetelte, s hitelt adva az udvari praktikáknak elsőként is Diónt üldözte el, mivel ennek népszerűsége, okossága, gyakorlati-politikai érzéke önmagában is veszélyeztette az uralmát.

A zsarnok azonban nem merte sem elküldeni, sem kivégeztetni az egész hellén világban ismert nagy tekintélyű filozófust, hanem megpróbálta megnyerni a támogatását. Csakhogy Platón hamar átlátott a szitán, s észrevette: II. Dionüsziosz nem ahhoz kérte a segítségét és kivételes intellektuális adottságainak a mozgósítását, hogy megvalósítsa Siracusában a filozófusok államát, hanem, hogy minél teljesebben ki tudja építeni zsarnoki uralmát. Platón másodszor szökésszerűen távozott. Nem végződött szerencsésen harmadik szicíliai missziója (361) sem, hiszen képtelen volt megakadályozni száműzött barátja javainak elkobzását.

Dión azonban ellentámadásba indult. A peloponnesosi emigrációból visszatért Siracusába, elkergette II. Dionüszioszt. S végre – úgy látszott – hozzáfoghat a platóni eszményi állam kiépítéséhez. Az élete alkonyán lévő, hetvenöt éves Platón valóban lélegzetvisszafojtva bízik abban, hogy az immár hatalomba került okos és erkölcsös tanítvány képes lesz a legnagyobb álm, az Eszme valósággá változtatására. Ez a példa világító fáklya lesz, s Platón filozófiájának köszönhetően új történelmi korszak köszönt a széthúzásokkal és belső feszültségekkel teli hellén világra. Mint egy természet-tudós reszket a kísérlet sikeréért.

A legszebb illúzió után azonban a legnagyobb csapás éri. Dión merénylet áldozata lett, s gyilkosa Kallipposz, Platón egy másik tanítványa, az athéni akadémia egykori tagja.

Immár bizonyos, a hatalmas filozófiai életmű nem tudott közvetlenül történelemformáló erővé válni, bizonyítás nélküli tudományos hipotézis maradt (a levél oldalon keresztül beszél a természet- és a társadalomtudomány módszertanának hasonlóságáról). Ember és műve romokban hever, s az agg filozófus fejében újabb álmok és hittek már nem születhettek és nem is születtek meg.

Ha a világi, laikus társadalom elméletét tekintjük, akkor a középkor legjelentősebb alkotása kétségkívül Dante *De Monarchiája*. A latin nyelven írt tanulmány helyett azonban most is inkább a kérdésre vonatkozó személyes jellegű utalásokat idézzük. Dante, az életútja felére eljutott költő igen sikeres politikai karriert mondhatott magának. A fiatal fehér guelf politikus 1300-ra Firenze prominens személyisége lett, aki birtokolta már a város első embere címet is. Közéleti sikereit nem „külső” okoknak

köszönhette, hiszen származása nem volt különösen előkelő, s nagyobb vagyonnal sem rendelkezett. A kortársak egyértelmű állítása szerint rendelkezett viszont kivételes intellektuális adottságokkal, jó érvelési készséggel, s a személyiség átható varázsával. Ellensége VIII. Bonifác pápa volt, aki könyörtelenül elűzte elődjét, a Szent Péter trónján mindössze néhány hónapot ülő agg és jámbor anakorétát, V. Celesztint. Bonifác, ez a ravasz politikus-pápa könnyen törbe csalta a jóhiszeműségében nem kellően óvatos Dantét is. A firenzei költő római követségnek ideje alatt a pápa uralomra segítette saját embereit, a „feketeket”, a fehér guelfek ellenségeit, s ennek következtében Dante 1302 után többé nem térhetett vissza Firenzébe.

Az Itália-szerzte nagy tekintéllyel rendelkező, elismert költő valamivel később nem tudott maga számára politikai tőkét kovácsolni VIII. Bonifác megaláztatásából és végső soron megbuktatásából (1303) sem. Az ellenségének az ellensége (Szép Fülöp francia király) nem volt egyben természetes szövetségese. Ugyanakkor neki is volt egy „Diónja”, akitől politikai eszméi megvalósítását várta, s aki erre minden szempontból alkalmasnak látszott, de aki fiatalon, a feladat végrehajtása előtt meghalt, VII. (Luxemburgi) Henriknek hívták.

Dante valóban nem volt jó politikus. Szerinte az ember sorsa Isten kezében van, Ő gondoskodik a világ alakulásáról, Ő jelöli ki a haladás útját. A politikai élet főszereplőinek egyetlen kötelessége, hogy érvényt szerezzenek az isteni akaratnak. A történelem nem az egymásnak feszülő földi erők eredőjének az irányába halad, hanem az emberi tevékenység erkölcsi minőségének isteni megítélése szerint. Dante nem hitt a belső történelmi fejlődés eszméjében; teológiai politológiájában a történelem nem az autonóm erők küzdelmének a színtere, hanem az isteni szándék és ítélet megvalósulásának a helye. Amíg a városállam sorsa felfelé ívelő szakaszban volt, Dante sikeresen politizált, de elbukott, mihelyt saját érdekükben működésbe léptek a „gonosz” erők. Dante éppolyan tehetetlen volt velük szemben, mint az Isten végtelen jóságát tanító teológia, amikor a világban kétségkívül jelenlévő Rossz mibenlétét akarja meghatározni.

Mint költészetét, politikai tevékenységét is a szépség és a tökéletes rend szent mérteke határozta meg. A harmónia világban tapasztalható megbomlása, a jelenben lévő Rossz eredete végső soron az egyház világi hatalmára vezethető vissza. A keresztény világ békéjének legfontosabb feltétele a világi *monarchia* és a spirituális *civitas Dei* szétválasztása, s egymástól tökéletesen független működése. Ezt a feladatot végezte volna el VII. Henrik. Amíg viszont fennáll az összefonódás, addig a közösség életét gyakrabban fogja jellemezni a *destrukció* a harc és a gyűlölet, mint a vágyott közös cselekvés (*comune agire*) példája. Ebből a szellemi alapállásból a költő időnként igen furcsa következtetésekre jut. A közönséges logika szerint nehezen érthető például, hogy a Dante szerint Pokolra kerülő (már ássák is ott a sírját), politikájában „istentelen” VIII. Bonifác *a költeményben* miként lehet mégis a keresztény lelkek legitim vezetője, akinek Isten által szentesített joga, hogy vallási értelemben kössön és oldjon.

Dante politikai tevékenysége nem azért volt sikertelen, mert nem ismerte volna fel a jelen történéseit, a városállamok sorsának alakulását, vagy nem igazodott volna el a különféle taktikázásokban, hanem azért, mert életútjának felén túlra jutva véglegesen kialakult történelmi és erkölcsi meggyőződésével egyszerűen nem lehetett igaza. Elvei minden kalkulus fölött álltak.

Reményei szerint azonban Isten el fogja pusztítani az itáliai városállamok sorsát most irányító Gonoszt, s elküldi majd választottját, új emberét, aki helyreállítja a világ rendjét. Isten küldötteiről, az égi szándék közeljövőben bekövetkező megvalósulásáról

és a világ megújulásáról szólnak a *Commedia* nagy próféciai. Dante e látomás leírásával akarja segíteni az isteni terv bekövetkezését. A hiba, ha elkövetett egyáltalán hibát, az illúzió volt. Dante túl sokáig hitt abban, hogy az egyik párt jobb, mint a másik, hogy a „fehér” guelfek jobbak a „feketénél”. Csak a fehér guelf, majd ghibellin párttagságban való csalódása után vonta le a szükséges következtetéseket. Az 1300-as látomásnál későbbi, de a leírás előtti időszak keserves politikai tapasztalatait őse, Cacciaguidea foglalja össze és ad tanácsot:

*Barom-voltukról bizonyosságot adnak
tetteik; és becsúletedre vál,
ha magadból csinálsz pártot magadnak.²*

„...averti fatta parte per te stesso.” Száműzetése örökös száműzetés lett, a „szent karámba”, Firenzébe soha többé nem jutott vissza. Egyszer lett volna rá lehetősége, de nem vállalta a megalázkodást, amit ezért mindenki szeme láttára el kellett volna viselnie, így haláláig léptei számára az „idegen lépcsők” maradtak. Dante szép próféciai hatására sem született újjá a világ. A reneszánsz-humanista mozgalom tudomány-módszertani, művészi eredményei és nagyszerű eszméi azonban sorra elbuktak a társadalmi gyakorlat próbáján: Machiavellinél a politikai virtusnak nem része az erkölcsileg helyes, a *giusto*. Montaigne pedig teljesen szkeptikus a társadalmi történésekbe való észszerű beavatkozások kérdésében. Az eszmények XVI. századi elbukását a szakirodalom általában a „reneszánsz kettészakadt vilásképe” tétel értelmezésével indítja.

A korábbiakban filozófiai-teológiai kérdésként tárgyalt kettős igazság Montaigne-nel univerzális formát ölt, s a barokk élet szinte minden területét áthatja. A lét, az *être* és a valamilyennek feltűnni akarás, a *paraître* furcsa kettős játéka szervezi a barokk képzőművészet terét és alakjainak megformálását, a költészetet, a színpadot éppúgy, mint a hétköznapi élet eseményeit. A nem különösen gazdag kereskedőcsaládból származó Michel De Montaigne királyok tanácsadója és vendéglátója volt, sőt 1581 és 1585 között Bordeaux polgármestere is. Ezt megelőzően 1571-től kezdődően egy kerek évtizedet tölt elmélkedéssel a toronyszobájában. Őszintén bevallja: polgármesterségét csak a látszat énje töltötte be, nem a legbelseje. Családjában elsőként büszkén magára ölti új, nemesi rangra utaló nevét a környéken közönséges *Eyquem* vezetéknevű helyett, és, ugyanakkor, a bevezetésben arról biztosítja olvasóit, hogy írásaiban leginkább anyaszült meztelenül szeretne előttük állni. A latin *exagium* értelmében az általa teremtetett műfaj kísérlet a jelenség, az esemény és a róla való vélemény vagy közfelfogás viszonya helyességének megállapítására. Vagyis itt azt kutatja, mi a valóság és a tudat, a lét és a látszat összefüggése.

Esszéinek harmadik könyve második fejezetében ír arról, hogy nem tudott beállni a pártoskodó fanatikusok közé, „a ghibellinek szemében guelf, a guelfekében ghibellin” volt.³ Véleménye lesújtó volt az elvileg mindenfajta demokrácia alapját jelentő népről és tömegről. A nép nemcsak, hogy nem ésszel gondolkodik, s nincs szüksége érvekre és valós megfontolásokra, hanem a társas együttlét heve (*ardeur de la société*) még az egyébként bölcsőbbeket is megfosztja helyes ítélőképességüktől. Az emberi

² Dante, *Commedia. Paradiso* XVII. 68–69. sorok (Babits Mihály fordítása)

³ Montaigne, *Esszéek*. Kairosz, 1996. p. 28. és Győry János, *A francia dráma kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. pp. 81–90.

ügyeket felszínesebben kell intézni, mint a filozófiát, s a dolgok alakulását jórészt a véletlenre kell bízni. Az állam a látszatteljesítményre és a látszaterkölcse támaszkodik. A köz ügyeit nem a logikai megfontolás irányítja, hanem a meggyőzősen alapuló néphangulat. Véleménye szerint fontosabb az ügyfelet megnyugtatni, mint valóban elintézni az ügyét. A modern médiumok ismerete nélkül is jól vette észre a polgármester-filozófus, hogy a tömegvélekedés szintjén a fikció, a látszat tökéletesen képes helyettesíteni a valóságot. Megfelelő technikákkal elérhető, hogy a józan ész és természetes érdek helyébe a mások által elhitetni akart igazság kerüljön. Az értelmes dialógust felváltja a lehetőleg minél több érzékszervi csatornán ható *rábeszélés*. Montaigne itt Diderot tézisét előlegzi: „Sokkal inkább magasztalták azokat az embereket, akik igyekeztek elhitetni, hogy boldogok vagyunk, semmint azokat, akik valóban boldoggá akartak tenni.”⁴

Montaigne azon kevés ember közé tartozott, aki – ha hihetünk neki – nem akart rangot, hatalmat. Távollétében választották meg polgármesternek, s hazatérve első dolga volt, hogy lebeszélje magáról a választóit, elmondta: rossz az emlékezőtehetsége, nem tud hosszan figyelni, nincs erélyes fellépése sem. Azt ígérte viszont, csak kézbe veszi a közügyek intézését, de nem szívja mellre, nem azonosul velük, megcsinálja, de nem rajong értük. „Épp elég gond nekem, hogy rendet kell tennem a bensőmben uralkodó összevisszaságban – nem tetézem terheimet egyébbel, s épp eléggé izgatnak saját, önmagukból adódó fontos dolgaim: mások gondját-baját nem veszem a vállamra.” (*Csak könnyedén*, III. 10) Kifejezetten konzervatív politikusnak mutatja magát, aki irtózik a változásoktól és változtatásoktól. A *hiúságról* szóló esszéjében (III. 9) állítja, hogy „nincs az államnak nagyobb veszedelme, mint az újítás: minden változás csak igazságtalansághoz és zsarnoksághoz vezet”.

Alig néhány évvel Montaigne halála után Franciaország hatalmas fejlődésnek indult: kiépült XIV. Lajos, a Napkirály jelentős irodalmi, művészeti és építészeti eredményeket is hozó abszolútizmusa, amely néhány évtized alatt a világ valóban első (kulturális) hatalmává tette az országot, megtörve Itália tizenennyolc évszázados hegemóniáját. Voltaire történetfilozófiai művében ezt az időszakot az emberiség négy virágzó korszaka egyikének tartotta (*Le siècle de Louis XIV*).

A XVIII. század végére az európai értelmiség progresszív része már intellektuálisan túl volt azon, hogy a világ jobbra fordulását egy felvilágosult uralkodótól várja, aki a népet a tudás és az erkölcs kritériumainak megfelelően vezeti. A korszak irányadó gondolkodói a felvilágosulatlan és felvilágosult despotákból éppúgy kiábrándultak, mint ez utóbbiak nagy ellenfeléből, (az egyébként szintén despotává váló) Napóleontól.

Goethe Lothariója és Mozart Sarastroja a közösségi léten belül feszülő ellentéteken fölül álló, transzcendens hatalommal rendelkeznek. Ők a misztikum szférájából, tehát a hétköznapi társadalmon „kívülről” irányítják vezetettjük, Wilhelm vagy Tamino sorsát. De a *Varázsfuvola* történetét tovább író Goethe szerint Sarastro még így is elbukik: hatalmi centrumából kikerülve szerencsétlen földönfutó lesz. Schiller, a szabadság költője és Kant barátja pedig – témánk szempontjából – nagyon fájdalmas végkövetkeztetésre jut: „Térj a lélek szent körébe inkább / S hagyd az élet küszködéseit! / Álminkban él csak a szabadság, / S a szépség csak a dalban virít.”⁵

⁴ idézi Győry, i.m. p. 87.

⁵ vö. Pál József, *A neoklasszicizmus poétikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.

Immanuel Kant már elmúlt hetven éves, amikor egy eléggé furcsa filozófiai vázlatral vagy tervvel állt elő. A korábbi hosszú évtizedek természettudományos felfedezései és metafizikai „kritikái” után az idős königsbergi professzor érdeklődése politikai, jogbölcseleti kérdések felé fordul. A *Zum ewigen Frieden* 1795-ös első változathoz valamivel később még két kiegészítést és egy függelékét is írt. S ugyanezekben a hónapokban foglalkozott a korszak legjelentősebb filozófiai irányzatának, a *felvilágosodás*nak a meghatározásával is. Itt úgy tűnik, hogy a merj a saját fejeddel gondolkodni, a *sapere aude* program segíti az embert abban, hogy kilábaljon saját maga okozta kiskorúságából, s képessé váljon intellektuális hódításai megvalósítására, s ezzel együtt egy erkölcsi szempontból is magasabb rendű közösség létrehozására.

A címet adó *örök békét* Kant eredetileg egy holland kocsmá cégtábláján olvasta, ahol egy temető is látható volt. A már halálra készülő szobatudós számára a dolgozat megírására az apropót valószínűleg a Franciaország és Poroszország közötti bázeli béke megkötése adta. A *Was ist Aufklärung?* lendülete, fejlődésetzméje itt gyengülni látszik. Az ember eredeti állapota a harc, az erősebb jogának az érvényesülése, vagyis a jogtalanság. Mivel azonban a közösség ilyen módon nem maradhatna fenn, ezért az emberek az ésszerűség alapján, Rousseau szerint, „társadalmi szerződést” kötnek. Kant magában a természet mechanikus működésében is felfedezi (felfedezni véli?) a célszerűséget, nála a történelmi folyamatokban is érvényesül a természet szándéka. „A meghatározásban abból indul ki, amit Kant a természet mechanisztikus és az ész tudatos hatásának *egyirányú* voltáról tanított az emberiség történetének a szabadság és jogállapot felé való fejlődése tekintetében. *A politika e jogállapot alkalmazása az emberek kormányzásában.*”⁶ Pontosabban ezt kellene elérni. Ha nincs szabadság és a szabadságra alapított erkölcsi törvény, hanem minden, ami történik vagy történhetik, csupán a természet mechanizmusa, akkor a politika csak a hatalom megszerzéséért vagy megtartásáért folytatott praktikák egymásutánisága, s nincs jogfogalom vagy jogtudomány, hiszen az valójában nem más, mint szabályokba foglalása, gyakorlati alkalmazása annak, amit az erkölcsstan megfogalmazott. A filozófus dolgozószobájában a politika *elvileg* nem kerülhet szembe az erkölccsel. Elvileg.

A tapasztalat azonban azóta is állandóan és brutális módon porrá zúzza a filozófusok csodálatos álmait. Kant maga is érezte elvei gyakorlatban való alkalmazhatóságának problematikus voltát, s a függelékben kétféle politikusi magatartást különített el: a nyilvánosság előtt feltárja a gonosz *van* technikáit és erkölcstelenségét, s ezzel próbálja „gyengíteni” vagy megsemmisíteni azt, míg a *kell*t a lehető leginkább vonzóvá igyekszik tenni. „Elképzelek magamnak egy *morális politikust*, aki olyan módon fogja fel a politika művészetének elveit, hogy azok együtt létezhesenek az erkölccsel”, de Kant nem akarja látni a *politikus moralistát*, aki az államférfi érdekeihez idomítja az erkölcsöt.⁷

„Az erkölcsös politikus alapelvevé teszi azt, hogy ha egyszer az államrendbe vagy az államok egymás közötti viszonyába előre nem hárítható hiba csúszott akkor kötelező, és pedig elsősorban az államvezetők kötelessége, hogy mihelyt lehet kijavítsák és a természetjoghoz igazítsák, amint az az ész eszméjében mintaként áll a szemük előtt:

⁶ Vajda György Mihály, *Kant kétszáz éves álma*. „Magyar Tudomány” 1995/11. p. 1347.

⁷ Immanuel Kant, *Per la pace perpetua*. In: *Scritti politici e di filosofia della storia e del diritto*. A cura di N. Bobbio, L. Firpo, V. Mathieu. UTET, Torino 1978. p. 319.

még akkor is, ha ez az önérdekük feláldozásával jár.”⁸ A közösség sorsát az abszolút értékekre figyelve irányító politikus jutalma az utókor elismerése lesz.

Vele szemben a másik típusú politikus tevékenysége a jelennek szól. Csak taktikázik, évezredes gyakorlat alapján kialakult, s szinte mindig beváló trükkökkel szerzi meg és tartja fenn a hatalmát. A történelemben örökösen ismétlődő széképek közül Kant a három legfontosabbat említi. *Fac et excusa*: ha érdekeid úgy kívánják, bátran kövesd el a gaztettet, ha esetleg lebuknál, kérj bocsánatot. *Si fecisti, nega*: ha rossz kormányzásod következtében reménytelenség vagy lázadás tör ki, tagadd, hogy te lennél az oka, s hivatkozz az elégedetlenkedők hibáira, az elégedetlenkedés gonosz szellemére. *Divide et impera*: ha az általad irányított népben vannak potens emberek, akik hatalomra segítettek, tegyél arról, hogy ezeket egymással szembe állítsad, közeledj a néphez, s gondoskodj róla, hogy higgyenek a jövőben megvalósuló nagyobb szabadságban és gazdagságban, s ettől kezdve akaratodat határtalanul érvényre tudod juttatni.

Kant üzenete: mégis eljöhét egy másféle világ, ahol a *morál* szerepet játszik a reálpolitikában. S ha ez a kor még azóta sem jött el, tegyük hozzá, nem jelenti egyben azt, hogy nem is jöhét el. Legalább a negatív bizonyítás elve alapján elméletileg meg kell hagyni a lehetőségét egy olyan majdani politikának, amelynek a középpontjában a rész, a *pars* (párt) helyett az *egész* közösség érdeke áll, s ahol a pillanatnyi erőviszonyok helyett az *erkölcs* szabja meg a hatalmi cselekvés irányát.

Hiszen az emberi ész matematikai bizonyossággal nem képes belátni, hogy az igazságon alapuló társadalom megalkotása eleve lehetetlen feladat. „...bármennyire nem hinnénk is az örök béke megvalósulásában, kényszerülünk annak (legalább halvány vagy távoli) *lehetőségét* megengedni. Addig azonban, amíg ez a lehetőség – bármely kicsinyke is különben – fennáll: alig megbocsátható bűnt követ el az emberiség ellen, aki ezt a lehetőséget kételyek kifejezése és hangoztatása által gyengíti.”⁹

1998. március–április

⁸ idézi Vajda, i.m. p. 1348

⁹ Babits Mihály, *Kant és az örök béke*. In: Válogatott művei. Budapest 1959 II. köt. p. 295)